

สวนญี่ปุ่น : ภาพสะท้อนสังคมญี่ปุ่น

อติตา สุนทโรทก*

จ่านักหอสมุด

* นักวิชาการ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มหาวิทยาลัยศิลปากร

สวนญี่ปุ่น

บทความนี้เขียนโดยไดแอน เทอร์รี่ (Diane Terry) เป็นการนำเสนอภาพสวนญี่ปุ่นโดยมองผ่านการจัดสวนของญี่ปุ่น ซึ่งผู้เขียนบทความนี้เห็นว่าจะช่วยให้เข้าใจวัฒนธรรมญี่ปุ่นได้ ลักษณะสวนญี่ปุ่นโดยทั่วไปมี 2 ชนิดคือ สวนภูมิทัศน์ (The wet or landscape garden) และสวนเซน (The dry Zen Buddhist or religious garden) ซึ่งความแตกต่างระหว่างสวนทั้งสองชนิดนี้อยู่ที่การให้ความสำคัญกับองค์ประกอบของสวน นั่นคือ สวนภูมิทัศน์มีน้ำเป็นองค์ประกอบสำคัญในการจัด ขณะที่สวนเซนมีก้อนหิน (raked pebbles) เป็นองค์ประกอบเด่นในการจัด แต่ทว่าอย่างไรก็ตาม สวนทั้งสองชนิดนี้ก็มีความเท่าเทียมกันในทางความหมายและแทนที่กันได้ เนื่องจากต่างก็ได้รับการออกแบบเพื่อก่อให้เกิดความรู้สึกรวมเป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างคนกับธรรมชาติและบรรยากาศในอันที่จะทำให้เกิดสมาธิ ซึ่งในบทความนี้ก็จะเน้นการวิเคราะห์ที่การจัดสวนภูมิทัศน์

สวนญี่ปุ่นก็เหมือนกับสายน้ำที่ไหลผ่านสวนญี่ปุ่น กล่าวคือ เป็นสิ่งที่ไม่หยุดนิ่ง เปลี่ยนรูปเคลื่อนไหวตลอดเวลา (fluid and changing) ในขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาลักษณะที่เป็นแก่นสำคัญของสิ่งนั้นไว้ได้ ซึ่งเปรียบได้กับสวนญี่ปุ่นแบบภูมิทัศน์ที่ลำพังเพียงหยดน้ำแต่ละหยดนั้นไม่มีแรงเพียงพอ หากแต่เมื่อหยดน้ำเหล่านั้นมารวมตัวกันเป็นน้ำตกก็จะก่อให้เกิดพลังน้ำไหลลดหลั่นลงไปในสระน้ำที่ดูสงบนิ่ง แต่ทว่าใต้สระน้ำมีปั๊มดูดน้ำกลับขึ้นไปข้างบนเพื่อทำให้เกิดเป็นน้ำตกไหลกลับลงมา และแม้ว่าก้อนหินที่วางลงไปจะทำให้ น้ำในสระกระเพื่อมไม่สงบนิ่ง หากก็เป็นเพียงชั่วครู่ชั่วยามเท่านั้น เพราะเมื่อก้อนหินจมลงสู่ก้นสระผิวน้ำก็จะสงบนิ่งเหมือนเดิม ส่วนก้อนหินที่จมลงสู่ก้นสระแม้จะไม่รบกวนความสงบนิ่งของสระน้ำแล้ว หากก็ยังคงความแปลกแยกอยู่เช่นเดิม ซึ่งฉากของสวนญี่ปุ่นเช่นนี้เป็นการจำลองธรรมชาติและหยิบยกเฉพาะแก่นสำคัญของธรรมชาติมาแสดงไว้ นั่นคือ เสียงน้ำไหลเบา ๆ ท่ามกลางการสร้างสรรค์ดังกล่าวนี้ได้ก็ก่อให้เกิดความรู้สึกกลมกลืนกับธรรมชาติและทำให้รู้สึกถึงการไร้กาลเวลา (timelessness) ด้วย

สวนญี่ปุ่นทำหน้าที่เป็นเครื่องเตือนให้รำลึกถึงความสำคัญของธรรมชาติที่ได้พัฒนาสังคม ศาสนา ศิลปะ และความงามหรือความสุนทรีย์ของญี่ปุ่น ซึ่งไม่เพียงแต่ธรรมชาติเท่านั้น หากยังรวมถึงวิถีที่คนญี่ปุ่นยอมรับธรรมชาติด้วย เนื่องด้วยในฐานะที่สวนเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ธรรมชาติจึงเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องยอมรับ ดังนั้นคนญี่ปุ่นจึงมีแนวโน้มในการมองตนเองว่าเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และมนุษย์ต้องยอมรับวิถีธรรมชาตินั้น ซึ่งตรงกันข้ามกับทัศนคติของชาวตะวันตกที่เห็นว่าธรรมชาติเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องต่อสู้เอาชนะ

การจัดสวนญี่ปุ่นมีองค์ประกอบพื้นฐาน 3 อย่าง คือ หิน ต้นไม้และน้ำ องค์ประกอบทั้งสามอย่างนี้จะจัดวางเข้าด้วยกันเป็นสวนภูมิทัศน์ เช่น น้ำไหล สระน้ำ กลุ่มของก้อนหิน ต้นไม้ พุ่มไม้ องค์ประกอบแต่ละอย่างนี้จะจัดให้อยู่ในลักษณะที่เป็นธรรมชาติเพื่อทำให้ไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นการตกแต่ง

สังคมญี่ปุ่นก็เช่นเดียวกับน้ำในสวนที่ไม่หยุดนิ่ง ญี่ปุ่นเป็นสังคมที่ซับซ้อนและเคลื่อนไหว ซึ่งในช่วง 125 ปีที่ผ่านมาได้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นมากมาย เป็นการเปลี่ยนแปลงภายในสังคม ญี่ปุ่นเองจากสังคมศักดินา (a feudal state) ไปสู่สังคมอุตสาหกรรมสมัยใหม่ และญี่ปุ่นก็ได้พัฒนาประเทศจนขึ้นมามีอำนาจทางเศรษฐกิจของโลก ซึ่งในกระบวนการก้าวขึ้นมาเป็นมหาอำนาจทางเศรษฐกิจนี้ ญี่ปุ่นได้ดูดกลืนและซึมซับเทคโนโลยีตะวันตก วิทยาการความรู้ การศึกษา และการเมืองไว้ ในขณะที่ก็ยังคงรักษาลักษณะทางวัฒนธรรมของตนไว้เช่นกัน

ในเบื้องหลังความเปลี่ยนแปลงนี้ ผู้เขียนบทความเห็นว่ามีความเห็นว่ามีแง่มุมที่สามารถเห็นได้จากการจัดสวนญี่ปุ่น โดยดูจากองค์ประกอบพื้นฐานหลัก 3 ประการของการจัดสวนญี่ปุ่นดังที่กล่าวมาแล้ว โดยจะเน้นประเด็นความกลมกลืน (wa) และวิถีปฏิบัติที่เหมาะสม (shikata) ความเป็นกลุ่มจิตวิญญาณ (seishin) และความงาม

ความกลมกลืนกับวิถีปฏิบัติที่เหมาะสม (Wa and Shikata)

ผู้เขียนบทความนี้เห็นว่า การที่จะเข้าใจเรื่องความกลมกลืนและวิถีปฏิบัติที่เหมาะสม (Wa and Shikata) ได้ จะต้องรู้ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของญี่ปุ่นก่อน จากลักษณะภูมิประเทศของญี่ปุ่นที่เป็นเกาะอยู่ห่างจากแผ่นดินใหญ่ทำให้คนญี่ปุ่นเป็นกลุ่มคนที่มีเชื้อสายเดียวกัน และดำรงชีวิตแยกจากคนกลุ่มอื่นเป็นเวลานานหลายร้อยปี ถึงแม้ว่าบางช่วงจะมีคนอพยพจากแผ่นดินใหญ่เข้าไปในเกาะญี่ปุ่น แต่คนเหล่านั้นก็ได้ผสมปนเปกันจนเป็นกลุ่มเดียวกัน

เมื่อประมาณ 1,000 ปีก่อนคริสตศักราช ญี่ปุ่นได้นำเทคโนโลยีการทำนามาจากจีน ทำให้หมู่บ้านแต่ละแห่งสามารถยังชีพได้ด้วยตนเอง ความซับซ้อนและความสัมพันธ์กันในเชิงการผลิตข้าวภายในชุมชนทำให้คนญี่ปุ่นเน้นความสำคัญของกิจกรรมกลุ่มและความกลมกลืน ซึ่งถ้าขาดสองสิ่งนี้ก็อาจจะทำให้คนในชุมชนอดตายได้

และต่อมาในศตวรรษที่ 7 ก่อนคริสตศักราช ในธรรมนุญปกครองฉบับแรกของญี่ปุ่นซึ่งมีอยู่ 17 ข้อ เขียนโดยเจ้าชายโฮโตกุ ก็ยังกำหนดไว้ในมาตราแรกสุดให้ความกลมกลืน (wa) เป็นพื้นฐานของมาตราอื่น ๆ ซึ่งลักษณะเช่นนี้ต่างจากแนวคิดตะวันตกที่ให้ความสำคัญกับชีวิต เสรีภาพ และการแสวงหาความสุขของปัจเจกชน

คนญี่ปุ่นตระหนักถึงความแตกต่างระหว่างสิ่งที่ตนเป็นของดั้งเดิมกับต่างถิ่นต่างชาติเสมอ พวกเขาตระหนักถึงคุณค่าของการยืมวัฒนธรรมเหล่านั้น ในขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาความเป็นญี่ปุ่นเอาไว้ หลัง ค.ศ. 552 เมื่อพุทธศาสนาจากประเทศจีนเข้ามาสู่ราชสำนักยามาโมโตะ คนญี่ปุ่นก็ได้สำนึกถึงอารยธรรมที่เหนือกว่าของจีนแผ่นดินใหญ่ และในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 7-9 ญี่ปุ่นก็นำเข้าเทคโนโลยีและความรู้จากจีนขนานใหญ่ พวกเขาศึกษากันอย่างจริงจังลึกซึ้ง ทั้งปรัชญา วิทยาศาสตร์ วรรณคดี ศิลปะ และดนตรี ด้วยเหตุนี้ วัฒนธรรมจีนจึงมีอิทธิพลฝังรากลึกในความคิด วัฒนธรรมและความเป็นอยู่ของญี่ปุ่น จนกระทั่งระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 9-12 ญี่ปุ่นก็ได้รวมวัฒนธรรมจีนเข้ากับวัฒนธรรมดั้งเดิมจนตกผลึกเป็นวัฒนธรรมญี่ปุ่น

ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 12 ถึง ค.ศ. 1868 โชกุนได้เข้ามามีอำนาจจักรพรรดิ เป็นผู้กุมอำนาจสูงสุดในการบริหารประเทศ ขณะที่จักรพรรดิทำหน้าที่เฉพาะในเชิงพิธีกรรมเท่านั้น แม้กระนั้นก็ตาม ความกลมกลืนสอดคล้อง (wa) ก็ยังคงเป็นพื้นฐานสำคัญในสังคมญี่ปุ่นอยู่เช่นเดิม

ถ้าจะกล่าวไปแล้ว ระบบโชกุนของญี่ปุ่นนี้ก็คล้ายกับระบบศักดินาของยุโรป นั่นคือ ชามูไรมีพันธะหน้าที่ผูกพันต่อโชกุนเป็นลำดับแรก อันจะนำไปสู่ความจงรักภักดีต่อครอบครัวและชาติในที่สุด ซึ่งแนวคิดความสัมพันธ์นี้ญี่ปุ่นรับมาจากแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ทั้งห้าของจีน อันได้แก่ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับลูกน้อง พ่อแม่กับลูก ผู้อาวุโสกับผู้น้อย สามีกับภรรยา และเพื่อนกับเพื่อน แต่ญี่ปุ่นก็นำมาใช้ต่างจากระบบขงจื้อของจีนที่ให้ความสำคัญและคุณค่าการจงรักภักดีต่อพ่อแม่เป็นลำดับแรก อย่างไรก็ตาม ชามูไรของญี่ปุ่นก็ไม่เหมือนกับอัศวินในยุโรป ชามูไรญี่ปุ่นไม่มีแนวคิดในการปฏิบัติตนต่อสตรี (cult of chivalry) ชามูไรญี่ปุ่นต้องเรียนรู้ศิลปะ เช่น โคลงกลอน การเขียนตัวอักษร เหมือนคนอื่นด้วยเช่นกัน และพวกเขาก็ภูมิใจในความชำนาญเหล่านั้น

ประชาชนคนญี่ปุ่นทั่วไปถูกจำกัดสิทธิ ชามูไรสามารถฆ่าชาวบ้านได้ทันที ถ้าชาวบ้านคนนั้นทำผิดกฎระเบียบและข้อปฏิบัติของสังคม ในภาวะเงื่อนไขเช่นนี้คนญี่ปุ่นจึงแสวงหาความกลมกลืนสอดคล้อง และรักษา “หน้า” ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร เป็นกฎเกณฑ์ที่คนในสังคมยึดถือปฏิบัติร่วมกันในอันที่จะหลีกเลี่ยงการทำให้ผู้อื่นเสียเกียรติและการนับถือตนเอง แม้กระทั่งทุกวันนี้คนญี่ปุ่นก็ยังมีแนวโน้มที่จะขอภัยก่อนที่จะวิจารณ์งานหรือโครงการของผู้อื่น ทั้งนี้เพี่ยงเพื่อหลีกเลี่ยงการสูญเสีย “หน้า”

ต่อมาในคริสต์ศตวรรษที่ 16 โชกุนฮิเอียสึได้ปิดประเทศ เลิกติดต่อกับต่างชาติ ซึ่งการปิดประเทศนี้ก็ยิ่งทำให้ความรู้สึกโดดเดี่ยวของญี่ปุ่นเพิ่มสูงขึ้น การติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอก

ถูกตัดขาดเกือบสิ้นเชิง มีเพียงการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ กับพ่อค้าชาวต่างชาติที่ทำเรือในนางาซากิ เท่านั้น

ครั้นถึง ค.ศ.1853 สหรัฐอเมริกาก็บังคับญี่ปุ่นให้เปิดประเทศลงนามทำสัญญาการค้ากับประเทศสหรัฐอเมริกาและชาติยุโรปมหาอำนาจอื่น ๆ ซึ่งการเปิดประเทศครั้งนี้ทำให้อำนาจของระบบโชกุนเสื่อมถอยลง จนในที่สุด ค.ศ. 1868 อำนาจการปกครองก็กลับไปสู่จักรพรรดิอีกครั้งหนึ่ง

การเข้ามาของชาวต่างชาตินั้น เป็นเรื่องยากลำบากมากที่จะได้รับการยอมรับจากคนญี่ปุ่น เพราะการยอมรับคนต่างชาติเหล่านั้นจะทำให้ความสัมพันธ์ที่กลมกลืนสอดคล้องกันระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมที่ได้พัฒนามานานสูญเสียไป ซึ่งถ้าจะกล่าวกันแล้วชาวต่างชาติก็เปรียบเหมือนกับก้อนหินที่โยนลงไปในบ่อน้ำในสวนญี่ปุ่น ที่ทำให้น้ำไม่สงบนิ่ง รบกวนความกลมกลืนสอดคล้องอยู่ชั่วขณะ แล้วก็หายไปจากสายตารวดเร็ว คนญี่ปุ่นจึงต้องมีวิธีปฏิบัติกับคนต่างชาติเพื่อรักษาความกลมกลืนของสังคมไว้ในทำนองเดียวกับก้อนหินที่โยนลงไปในบ่อ ซึ่งคนอเมริกันจำนวนมากมักเข้าใจผิดเกี่ยวกับมิตรภาพที่ได้รับจากคนญี่ปุ่น ความเข้าใจผิดนี้เป็นเรื่องของการปฏิบัติที่เหมาะสม (shikata) อันเป็นสิ่งจำเป็นในสังคมญี่ปุ่น ตราบใดที่ความกลมกลืน (wa) ยังคงดำรงอยู่

เนื่องจากเศรษฐกิจแบบยังชีพที่พัฒนาในหมู่บ้านเลี้ยงชีพด้วยการปลูกข้าวรวมทั้งการเน้นให้ความสำคัญกับธรรมชาติ คนญี่ปุ่นจึงเชื่อว่า ลำดับภายในหรือจิตใจ (an inner order or the individual heart) และลำดับในธรรมชาติหรือจักรวาล (a natural order or the cosmos) เชื่อมโยงเข้าด้วยกันโดยรูปแบบ (Form) การปฏิบัติที่เหมาะสมจึงเป็นวิธีกระทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยการเน้นเป็นพิเศษที่รูปแบบ (the form) และลำดับของกระบวนการ (order of the process) ซึ่งถ้าเป็นรูปแบบผสม (compound forms) ก็จะเรียกว่า kata ด้วยเหตุนี้จึงมีวิธีปฏิบัติสำหรับการเงิน การใช้โทรศัพท์ การปฏิบัติต่อชาวต่างชาติและอื่น ๆ สำหรับคนญี่ปุ่นแล้วกระบวนการหรือรูปแบบในการทำกิจกรรมมีความสำคัญเท่ากับตัวกิจกรรมเอง และเชื่อว่าการกระทำที่เหมาะสมจะนำไปสู่ความสำเร็จในที่สุด ขณะที่คนอเมริกันให้ความสำคัญกับผลขั้นสุดท้ายมากกว่ากระบวนการที่นำไปสู่ผล

วิธีการปฏิบัติที่เหมาะสมพัฒนาขึ้นในสังคมที่มีการจัดลำดับชั้น โดยเชื่อว่าคนทุกคนถูกจำแนกจัดกลุ่มและถูกกำหนดบทบาท (bun) การกระทำไว้แล้ว กิจกรรมแต่ละชนิดก็จะมีวิธีปฏิบัติ (kata) กำหนดไว้สำหรับกิจกรรมนั้น ๆ ถ้ามีกิจกรรมใหม่ ๆ เกิดขึ้นและไม่มีวิธีปฏิบัติกำหนดไว้ คนญี่ปุ่นจะประสบกับปัญหาในการปฏิบัติ ดังเช่นในกรณีทหารญี่ปุ่นในสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ประสบปัญหาการปฏิบัติตนเมื่อแพ้สงคราม เพราะไม่มีวิธีปฏิบัติที่เหมาะสมกำหนดไว้ในกรณียอมรับ

แพ้ ดังนั้นจึงไม่รู้จะปฏิบัติตนที่เหมาะสมได้อย่างไร และเมื่อคนญี่ปุ่นละเมิดต่อวิธีปฏิบัติที่เหมาะสม ผลกระทบจากการละเมิดนั้นก็รุนแรง เช่นกรณีการทำฮาราคีรีในกรณีที่ขามุไรคนหนึ่งได้กระทำไม่ดีต่อทูตต่างชาติ

การฝึกฝนอบรมจิตใจ (Seishin Training)

การมีชีวิตอยู่ในสังคมที่มีกฎเกณฑ์เช่นสังคมญี่ปุ่น การควบคุมตนเองเป็นสิ่งจำเป็นยิ่ง คนญี่ปุ่นได้รับการฝึกฝนอบรมให้ควบคุมตนเองมาตั้งแต่เกิด เป็นการฝึกฝนจิตใจ (Seishin Training) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปรัชญาในการดำเนินชีวิตของญี่ปุ่น การฝึกฝนจิตใจนี้เน้นความสำคัญในการมีวินัยตนเองและการอุทิศชีวิตให้กับหน้าที่ ไม่เพียงเท่านั้น การฝึกจิตใจยังนำมาประยุกต์ใช้ในศิลปะการต่อสู้ (Martial arts) การจัดดอกไม้ และพิธีชงชา ในศิลปะการต่อสู้นั้น การฝึกฝนร่างกายเป็นเครื่องมือนำไปสู่ความสมดุลและความกลมกลืนในจิตใจ ความชำนาญสามารถในการต่อสู้ต้องการทั้งการควบคุมตนเองและการมีวินัยในตนเอง ซึ่งสิ่งนี้จะนำไปสู่การพัฒนาความเข้มแข็งภายใน ตัวอย่างของศิลปะการต่อสู้ที่แสดงให้เห็นถึงการฝึกฝนจิตใจของคนญี่ปุ่นก็คือ คาราเต้ ซึ่งเป็นศิลปะการต่อสู้ที่พระภิกษุจีนนำเข้ามาสู่ญี่ปุ่นในฐานะรูปแบบของการป้องกันตนเองและการฝึกฝนจิตใจ ในการฝึกฝนผู้เรียนคาราเต้จะคิดถึงอุปสรรคที่จะต้องผ่านไปให้ได้

ในทางทฤษฎีแล้ว จุดมุ่งหมายของการฝึกจิตใจคือการปรับปรุงภาวะความเป็นอิสระและการพัฒนาจิตใจของบุคคล แต่คนญี่ปุ่นจำนวนมากก็นำการฝึกฝนนี้ไปใช้ในการเรียนและการทำงานด้วย เช่น บริษัทญี่ปุ่นได้นำการฝึกฝนแบบนี้ไปใช้ในการอบรมพนักงาน ด้วยเชื่อว่าอุปสรรคใด ๆ สามารถแก้ไขให้ลุล่วงไปได้ถ้ามีความพยายาม

นอกจากนี้ คนญี่ปุ่นยังนำการฝึกฝนจิตใจมาใช้ในการดำเนินชีวิตในกลุ่มสังคมด้วย เพราะสำหรับคนญี่ปุ่นแล้ว การรวมกลุ่มทางสังคมไม่ใช่เครื่องหมายของความอ่อนแอ หากแต่เป็นเครื่องหมายของการควบคุมใจตนเองที่เข้มแข็ง อันจะช่วยให้ปัจเจกบุคคลผ่านพ้นความต้องการต่อต้านสังคมไปได้ ซึ่งความอดทนต่อการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มนี้จะง่ายขึ้นเมื่อได้รับการฝึกฝนให้ควบคุมตนเองและมีวินัย

จริง ๆ แล้ว การฝึกฝนจิตใจนี้มาจากพุทธศาสนานิกายเซ็นที่เน้นการฝึกสมาธิเป็นสำคัญ พุทธศาสนานิกายเซ็นเห็นว่า คนเราจะเป็นอิสระจากการยึดถือตนเองเป็นศูนย์กลางได้ก็โดยการเข้าถึงการไร้กาลเวลาหรืออกาลิโก (the timelessness) และการเข้าถึงความเป็นหนึ่งเดียวของจักรวาล (oneness of the universe) ซึ่งผู้เขียนบทความนี้เห็นว่าแนวคิดของเซ็นนี้ก็ปรากฏอยู่ในการจัดสวนญี่ปุ่นด้วยเช่นกันซึ่งจะเห็นได้จากแต่ละส่วนของสวนจะแสดงแก่นสำคัญของธรรมชาติ

(the essence of nature) ตามวิถีทางของส่วนนั้น ๆ และยิ่งไปกว่านั้น สอนญี่ปุ่นยังแสดงถึงโลกอันอิสระ ที่เรียบง่าย โดยลดองค์ประกอบทางกายภาพให้เหลือน้อยลง แล้วเพิ่มคุณค่าทางจิตวิญญาณด้วยการแสดงสภาวะและความงามของธรรมชาติ การที่คนญี่ปุ่นตระหนักว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และความตายซึ่งหยุดเวลาโดยปล่อยให้ธรรมชาติดำเนินไปตามวิถีทางของมันเอง ความคิดเช่นนี้จะเห็นได้ในสวนญี่ปุ่นที่แม้ฤดูกาลจะเปลี่ยนแปลงผันแปรไป แต่ภาพของสวนญี่ปุ่น ก้อนหิน ต้นไม้ และน้ำก็ยังคงเดิมไม่เปลี่ยนแปลง

การรวมกันเป็นกลุ่ม (Combining Droplets or Energies)

การรวมกันเป็นกลุ่มของคนญี่ปุ่นเทียบได้กับการรวมตัวกันของหยดน้ำในสวนที่ก่อให้เกิดน้ำตก ความเป็นกลุ่มของคนญี่ปุ่นเริ่มตั้งแต่วัยทารก การเลี้ยงดูลูกของแม่ชาวญี่ปุ่นที่ดูแลช่วยเหลือลูกตลอดเวลาทำให้เด็กต้องพึ่งพาแม่มาก และเมื่อเติบโตขึ้นการพึ่งพาแม่ก็เปลี่ยนไปเป็นการพึ่งพากลุ่มแทน การพึ่งพากลุ่มนี้มีตั้งแต่ในระบบการศึกษา ในโครงสร้างขององค์กรธุรกิจและการทำงาน รวมทั้งในระบบการเมือง

ความเป็นกลุ่มในระบบการศึกษาเริ่มตั้งแต่ในโรงเรียน เด็ก ๆ จะสำนึกว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มเสมอ ดังจะเห็นได้จากการแนะนำตนเองที่จะอิงกลุ่มเสมอ – “ฉันเป็นของชั้นปีที่ 1 ห้อง 2” (I belong to ichinen ni kumi) และถ้าเด็กคนใดแปลกจากคนอื่น ๆ ไม่สามารถอยู่ในกลุ่มได้ ก็จะได้รับปฏิบัติจากเพื่อนนักเรียนอย่างโหดร้าย ซึ่งในแต่ละปีจะมีเด็กที่ไม่มีกลุ่มฆ่าตัวตายเป็นประจำ

ความเป็นกลุ่มในระบบการศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในมหาวิทยาลัย มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นตัวกำหนดความสำเร็จของชีวิตในอนาคต การได้เข้าเรียนในมหาวิทยาลัยมีชื่อเสียงหมายถึงโอกาสที่จะได้ทำงานในบริษัทใหญ่ ๆ เพราะธุรกิจใหญ่มีชื่อเสียงระดับแนวหน้าจะคัดเลือกนักศึกษาที่สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยมีชื่อเสียงในอันดับต้นก่อน ซึ่งในบริษัทเหล่านั้นก็มีศิษย์เก่าจากมหาวิทยาลัยเหล่านี้ทำงานอยู่ ดังนั้นความผูกพันกับกลุ่มในมหาวิทยาลัยจึงมีความสำคัญต่อชีวิตของคนญี่ปุ่น และตลอดชีวิตการทำงานของเขาก็ถือว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของมหาวิทยาลัยอยู่เสมอ สำหรับคนญี่ปุ่น บริษัทที่ทำงานไม่ใช่องค์กรที่มุ่งแสวงหาผลประโยชน์จากลูกค้าเพื่อผลประโยชน์กำไร หากแต่เป็นผู้จัดให้ความมั่นคงปลอดภัยและสวัสดิการแก่ชีวิตเมื่อคนญี่ปุ่นถูกถามว่าทำอะไรพวกเขาจะบอกชื่อบริษัทที่ทำงานไม่ใช่งานที่ทำ ซึ่งต่างจากคนอเมริกันที่บอกถึงงานที่ตนทำเป็นลำดับแรก คนงานญี่ปุ่นจะแบ่ง “พวกเรา” (wa) กับ “พวกเขา” (they) ระหว่างองค์กรของตนกับองค์กรอื่น ๆ ชัดเจน

โครงสร้างองค์กรและการทำงานของบริษัทญี่ปุ่นก็เน้นความเป็นกลุ่มด้วยเช่นกัน งานจะได้รับมอบหมายให้ทำในนามของกลุ่ม และไม่มีลักษณะงานใด ๆ (Job descriptions) แยกจากกลุ่มทำงาน การให้รางวัลใด ๆ ก็จะทำในนามกลุ่ม ไม่ใช่บุคคล แม้กระทั่งการจัดสำนักงานก็เน้นกลุ่มเช่นกัน ระบบการทำงานจะเป็นกลุ่มย่อยภายใต้การดูแลของหัวหน้า และถ้ากลุ่มทำงานมีขนาดเล็ก ทุกคนก็จะนั่งรอบโต๊ะโดยผู้ที่มีอาวุโสสูงสุดจะนั่งติดกับผู้จัดการ ลักษณะเช่นนี้เป็นข้อปฏิบัติทั่วไปของญี่ปุ่นที่ไม่อนุญาตให้ผู้จัดการมีห้องทำงานส่วนตัว แม้กระทั่งการตัดสินใจก็ยังเน้นความเป็นกลุ่มเช่นกัน การตัดสินใจจะต้องเป็นมติเอกฉันท์ของกลุ่ม เนื่องจากทุกคนต้องลงมติเป็นเอกฉันท์ กระบวนการตัดสินใจจึงใช้เวลานานและเป็นขั้นตอนที่สำคัญ ซึ่งแม้จะใช้เวลานาน หากเมื่อได้ตัดสินใจร่วมกันแล้วขั้นตอนการดำเนินงานต่อไปก็จะรวดเร็ว เพราะได้รับการสนับสนุนจากทุกคน ซึ่งต่างจากอเมริกันที่การตัดสินใจจะดำเนินอย่างรวดเร็ว แต่ขั้นตอนการดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมายใช้เวลานาน ทั้งนี้เพราะการตัดสินใจนั้นเกิดขึ้นจากคนสำคัญเพียง 2-3 คน

สังคมญี่ปุ่นยังมีการจัดลำดับตำแหน่งและสถานภาพ (ranks and status) เช่นเดียวกับการจัดลำดับธรรมชาติในสวน คนญี่ปุ่นมองว่าตำแหน่งและสถานภาพเป็นการจัดลำดับตามธรรมชาติ และตำแหน่งของบุคคลในองค์กรหรือหน่วยงานก็มีความสำคัญมากกว่าชื่อของเขา การให้ความสำคัญกับตำแหน่งเช่นนี้เป็นการสนับสนุนเพิ่มความสำคัญให้แก่กลุ่มมากยิ่งขึ้น และเนื่องจากตำแหน่งเป็นสถานภาพทางสังคมที่อิงกลุ่ม สถานภาพจึงมีความสำคัญต่อคนญี่ปุ่นด้วย เพราะจะต้องปฏิบัติตามให้เหมาะสมกับสถานภาพนั้น ซึ่งการปฏิบัติตามให้เหมาะสมนี้รวมไปถึงการใช้ภาษา ถ้อยคำให้ถูกต้องตามแบบแผนที่กำหนดด้วย

การจัดลำดับนี้ไม่ได้มีเฉพาะในหน่วยงานเท่านั้น หากยังรวมไปถึงการจัดลำดับกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมด้วยระหว่างหน่วยงาน โรงเรียน มหาวิทยาลัยและองค์กรธุรกิจต่าง ๆ และยังได้ขยายแนวคิดในการมองสังคมเป็นกลุ่มไปใช้กับการติดต่อสัมพันธ์กับประเทศต่าง ๆ ด้วย โดยการจัดลำดับให้ประเทศพัฒนาตะวันตก เช่น สหรัฐอเมริกา อังกฤษ ฝรั่งเศส และแคนาดา มีตำแหน่งและสถานภาพสูงกว่า ขณะที่ประเทศกำลังพัฒนาในเอเชียมีตำแหน่งและสถานภาพต่ำกว่า

ในสังคมญี่ปุ่นกลุ่มมีความสำคัญมาก ทุกคนต้องมีกลุ่ม คนที่ไม่มีกลุ่มหรือถูกจัดไว้นอกกลุ่มจะมีชีวิตที่ยากลำบาก ซึ่งในญี่ปุ่นก็มีคนที่ถูกจัดให้เป็นคนนอกกลุ่ม คนเหล่านี้เป็นพวกที่สืบเชื้อสายมาจากเกาหลีในอดีตและคนที่มีอาชีพฆ่าสัตว์ซึ่งคนญี่ปุ่นถือว่าเป็นงานต่ำต้อย คนนอกกลุ่มเหล่านี้คนญี่ปุ่นไม่ติดต่อคบหาด้วย และห้ามมิให้แต่งงานกับคนเหล่านี้ เพราะถือว่ามีเชื้อสายไม่บริสุทธิ์

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนบทความนี้ก็เห็นว่าการจัดลำดับในสังคมญี่ปุ่นไม่ได้สัมพันธ์โดยตรงกับอำนาจ (authority) และบทบาท (role) เพราะบางครั้งหัวหน้าหรือผู้ที่อยู่ในตำแหน่งสูงกว่าก็มีบทบาทความรับผิดชอบน้อยกว่าผู้ที่มีตำแหน่งต่ำกว่า ยิ่งกว่านั้นแม้คนญี่ปุ่นจะเน้นความกลมกลืนและมติเอกฉันท์ของกลุ่ม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าหัวหน้าชาวญี่ปุ่นจะปรึกษาหารือเรื่องราวต่าง ๆ กับลูกน้องเสมอไป ภาพภายนอกของคนญี่ปุ่นที่ปรากฏให้เห็นจึงไม่ได้สะท้อนความจริงเสมอไป เช่นเดียวกับบ่อน้ำในสวนญี่ปุ่นที่ผิวหน้าดูสงบนิ่ง แต่ภายใต้ผิวน้ำกลับมีปัมดูดน้ำกลับขึ้นไปข้างบนทำเป็นน้ำตกไหลลงมา

ความสุนทรีย์ (Aesthetics)

ความงามหรือความสุนทรีย์ตามแนวคิดของคนญี่ปุ่นเป็นความงามของการปฏิสัมพันธ์กัน (interaction) ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งผู้เขียนบทความเห็นว่าปรากฏอยู่ในลัทธิความเชื่อดั้งเดิมของญี่ปุ่น ซึ่งก็คือ ชินโตนั่นเอง ความงามความสุนทรีย์นี้มีอยู่ในสถานที่ที่ใช้ประกอบพิธีกรรม การแต่งกายของพระชินโต และพิธีกรรม ซึ่งทั้งหมดนี้จะมีรูปแบบที่เรียบง่าย เป็นธรรมชาติ

ความสำคัญของธรรมชาติมิได้ปรากฏเฉพาะในลัทธิชินโตเท่านั้น หากยังปรากฏในภาพเขียน วรรณคดีและภาษาอีกด้วย ก่อนที่ญี่ปุ่นจะรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามานั้น นิยมการเขียนภาพทิวทัศน์ซึ่งได้รับมาจากจีนในช่วงปลายสมัยคามาคุระ (ค.ศ.1185-1333) ขณะที่ในโคลงกลอน (wata and haiku poetry) ก็กล่าวถึงธรรมชาติของฤดูกาลอยู่เสมอ และภาษาญี่ปุ่นเองก็จะเต็มไปด้วยการอ้างอิงธรรมชาติเช่นกัน

ความงามความสุนทรีย์ในธรรมชาติเช่นนี้ คนญี่ปุ่นได้แสดงออกมาในการจัดสวน โดยจัดองค์ประกอบของสวน อันได้แก่ น้ำ ก้อนหินและต้นไม้ ให้อยู่ในภาวะธรรมชาติ คนสวนมิได้สร้างสรรค์ความงาม (beauty) ให้แก่สวน หากแต่พยายามทำให้ความเป็นธรรมชาติได้ปรากฏออกมาให้เห็นและสัมผัสได้ ในการจัดสวนคนสวนมิได้คำนึงถึงตำแหน่งการจัดวางก้อนหินและต้นไม้เท่านั้น หากยังคำนึงถึงการทำให้เวลาปรากฏออกมาด้วย นั่นคือ การเปลี่ยนแปลงธรรมชาติของฤดูกาลที่จะปรากฏในสวน เขาจะมองเห็นกฎของการเปลี่ยนแปลงชั่วคราว (mujō) และการเปลี่ยนแปลงถาวร (sisei)

นอกจากความงามความสุนทรีย์ในแง่ของเวลาแล้ว คนญี่ปุ่นยังมีแนวคิดเกี่ยวกับความงามที่พัฒนาขึ้นมาจากการยอมรับธรรมชาติด้วย นั่นคือ ความเป็นหนึ่งเดียว สำหรับคนญี่ปุ่นแล้วไม่มีสิ่งใดที่เหมือนกันทุกอย่าง คนทำสวนจะไม่ค้นหาก้อนหินที่สมบูรณ์แบบ เพราะความสมบูรณ์แบบไม่มีในโลกนี้ แต่เขาจะมองหาต้นไม้หรือก้อนหินที่มีลักษณะเฉพาะตนของมันเอง

คนจัดสวนจะไม่จัดวางองค์ประกอบในสวนอย่างสมมาตรแบบ แต่จะเสนอภาพที่กลมกลืนกันขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่ไม่สมมาตรแบบและมีลักษณะเฉพาะตน

พุทธนิยายเซนมีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อพัฒนาการและการจัดสวนญี่ปุ่น ซึ่งไม่เพียงเฉพาะสวนเซนเท่านั้น แต่ผู้เขียนบทความเห็นว่าการจัดสวนญี่ปุ่นนี้รวมไปถึงสวนภูมิทัศน์ด้วย พุทธนิยายเซนได้นำแนวความคิดการเป็นอิสระจากโลกนี้ด้วยการยอมรับการไร้กาลเวลา (the timelessness) และความเป็นหนึ่งเดียวของจักรวาลซึ่งปรากฏในการจัดสวนแบบญี่ปุ่น ภาพทั้งหมดของธรรมชาติสามารถมองเห็นได้แม้ในองค์ประกอบส่วนต่าง ๆ ของสวน ซึ่งแต่ละส่วนจะจับแก่นสำคัญของธรรมชาติในวิถีทางของตนเอง ด้วยวิธีการจัดเช่นนี้สวนญี่ปุ่นจึงแสดงโลกที่เป็นอิสระโดยลดลักษณะทางกายภาพ แต่ให้คุณค่าความรู้สึกทางจิตใจ ดังนั้นแม้ว่าฤดูกาลจะเปลี่ยนแปลง แต่ลักษณะของสวน ก้อนหิน ต้นไม้ และน้ำ ยังคงปรากฏให้เห็นและไม่เปลี่ยนแปลง ซึ่งนั่นเป็นเพราะคนญี่ปุ่นตระหนักถึงการเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติและความตาย จึงได้หยุดเวลาไว้โดยปล่อยให้มันปรากฏออกมาตามวิถีของมันเอง

และในท้ายบทความนี้ ผู้เขียนได้สรุปไว้ว่าปัจจุบันชาวญี่ปุ่นที่มีอายุกำลังกังวลว่าน้ำในสวนจะไม่ไหลเรียบ ๆ อีกต่อไป เพราะคนรุ่นใหม่อาจจะสูญเสียความรู้สึกซาบซึ้งกับสิ่งเหล่านี้ ดังปรากฏในผลการสำรวจความคิดของคนญี่ปุ่นเมื่อเร็ว ๆ นี้ของ Iwao (1990) ว่า มีการเปลี่ยนแปลงลักษณะคนญี่ปุ่นที่สำคัญ 3 ประการในทศวรรษที่ผ่านมาคือ แนวโน้มที่คนญี่ปุ่นจะมีความหลากหลายและเป็นปัจเจกมากขึ้น ความต้องการผลสำเร็จที่รวดเร็วและความพึงพอใจ และความปรารถนาความมั่นคงและการคงสถานภาพเดิมของตน และจริง ๆ แล้วคนญี่ปุ่นรุ่นใหม่ต้องการเวลาว่างมากขึ้น และอุทิศตนให้กับจุดมุ่งหมายส่วนตัวมากกว่าในอดีตที่ผ่านมา

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนบทความนี้ก็ยังเห็นว่า แม่น้ำในสวนญี่ปุ่นจะไหลเร็วและแรงขึ้นซึ่งอาจจะทำให้รูปทรงของสระน้ำเปลี่ยนไป และการเปลี่ยนแปลงฤดูกาลก็อาจจะนำความเปลี่ยนแปลงมาสู่สวน แต่ทว่าพื้นฐานการจัดสวนและองค์ประกอบของสวนก็ควรจะคงอยู่ เพราะประเทศที่เป็นเกาะอันประกอบด้วยคนที่มีเชื้อสายเดียวกัน ยังยึดถือความเป็นกลุ่มในอันที่จะดำรงความมั่นคง เสถียรภาพ และยังคงรักษาวิถีการเปลี่ยนแปลงและความก้าวหน้าไว้ภายในกรอบของบริบททางวัฒนธรรมที่เน้นการจัดลำดับ กลุ่ม และกิจกรรม